

ERTUĞRUL DANIK*

PERTEK KALESİ

I. ESKİ PERTEK'İN COĞRAFYASI VE JEOLJİSİ

Antik dönemdeki adı ile Arsaniya'nın yani Murat Nehri'nin kıyısında, Tunceli iline bağlı bugünkü Pertek ilçe merkezinin 5 km güneyinde kurulu iken, Keban Baraj Gölü rezervuar alanı içinde kalan Eski Pertek kenti; dönemi içinde güneyde Elazığ ili ile sınırlanırken; doğusunda, batısında ve kuzeyinde, kuzeye doğru gittikçe yükselen dağ sıraları ile çevrilidir. Batı yönünde Kurmizak ve Çemişkezek, kuzey yönünde Sağman, doğu yönünde Mazgirt kaleleri, güney yönünde ise Bekçiler ve Harput kalesi, yakın ilişkili kaleler durumdadır.

Güneydeki alçak seviyeli tepelerin oluşturduğu Harput Platosu'na ve dönemin Murat Vadisi'nden batıdaki Çemişkezek'e doğru giden az engebeli alana karşın, doğu ve kuzeyde yer alan yüksek rakımlı dağ sıraları, günümüzde de olduğu gibi, Pertek'i daha çok güney yöndeki Harput ve batıdaki Çemişkezek ile ilişki kurmaya zorlamıştır.

Bölgenin en tipik jeolojik formasyonu, "Pertek Formasyonu" olarak isimlendirilen orta Eosen Kalkeri formasyonudur. Fazla miktarda Orta Eosen Nummulitleri ve başka mikrofosiller ihtiva eden bu formasyonun, tip lokalitesinin kalınlığı 200 m. den fazla olup, alt kısmı greli ve arjilli, üst kısmı saf kalkerdir ve deve tüyü rengindedir. Doğu batı yönünde 100 km. den fazla devam eden bu kayaç sırası, güney kuzey hattında Hozat, Tunceli merkez üzerinden Nazimiye ilçesine kadar devam eder¹. Söz konusu formasyondan alınan kayaç parçaları üzerinde yapılan mineralojik inceleme, bu kayaçları "andezit" olarak tanımlar.

II. PERTEK ADININ KAYNAK VE KÖKENİ

Bölge genelinde gerek yerleşimin bulunduğu Tunceli ve gerekse hemen güneyinde yer alan Elazığ bölgesi tarihi coğrafyasına ilişkin bilgilere kısmen de olsa rastlanırken ve bu konuda öneriler sunulurken; Pertek adının lokalizasyonu ya da idetifikasyonu konusunda çok fazla bilgiye rastlanılmamaktadır. Yerleşimin gerek Asur ve gerekse Urartu yazılı metinlerinde anılmaması ya da farklı bir isimle anılıyorsa bunun henüz bilinmemesi, bir sorun olarak durmaktaysa da, Hitit

metinlerinde geçen "Pittiarik" kentinin Pertek olarak önerilmesi², bu konuya ilişkin ilk ve tek bilgi olarak görülmektedir. Her ne kadar yerleşim yerinde yeterli ve detaylı araştırma ya da bilimsel kazı yapılmamışsa da, mevcut kimi bilgiler bölgede Hitit, Asur ve Urartu egemenliklerinin yaşandığını göstermektedir. Bu egemenlikler sırasında ise, kale alanının kullanıldığını³, kale içinde ve kalenin oturduğu kayalık alanda bulunan işçiliklerden anlayabilmekteyiz.

Hitit metinlerindeki "Pittiarik" dışında farklı bir isim önermesi bulunmayan Pertek yerleşiminin, adı ve kaynağı konusunda ilk önermeyi yapan Evliya Çelebi, kalede bir dönem var olduğunu söylediği bir karakuş kabartması ya da heykelinin, Moğol dilinde "Pertek" olarak anıldığını belirtir⁴. Evliya Çelebi'nin görmediği ancak, var olduğunu söylediği söz konusu heykelin varlığı ve açıklaması, Pertek adının açıklaması için yetersiz kalırken; bu görüşten sonra gelen önermeler arasındaki en ciddi öneri "küçük kale" ya da "kalecik" şeklinde yapılan açıklamalardır⁵.

* Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Müzeleri Müdürü 06100 Ulus/Ankara tugrudanik@yahoo.com

¹ Bölgenin jeolojik yapısı hakkında detaylı bilgi için bkz. Afşar 1965: 35, 36.

² Ertem 2003: 43; ismin geçtiği metinler ve yayınlar için bkz. Ertem 1973: 112.

³ Bu kullanımlara ilişkin olarak bkz. Işık 1989; Koroğlu 1996: 21.

⁴ Evliya Çelebi 1970: 109. Ne yazık ki "Çelebi" önermesi olan bu görüş, günümüzde de taraftar bularak değerlendirilmeler yapılır. Aynı görüşe katılanlardan Naşit Uluğ, Pertek adının eski Türkçe'de büyük ve yırtıcı bir kuş olduğunu belirtirken (1939: 20); Kenan Güven, kartal heykelinden yola çıkarak, bu defa bu kuşa "Portok" adının verildiği gibi farklı bir yorum getirir (1991: 43). Kenan Güven'in "Portok" yorumunun kaynağı belli değilse de, Cenap Osmanoğlu'nun "Portuk Beyliği" yorumundan (1966: 9) yararlanmış olduğu düşünülür. Ancak her iki kaynağın da "Portok" ya da "Portuk" adının kökeni konusunda bilgi vermemesi, bu yorumu güvensiz kılar.

⁵ Bu açıklamalar arasında Vital Cuinet, Pertek adının yerel konuşma dilinde "kale" anlamına geldiğini belirtirken (1891: 398); Nurettin Ardiçoğlu, Pertek kelimesini "Pert" köküne indirerek, bu kelimenin "kale" anlamında olduğunu ve "ek" takısı eklenmesi ile birlikte, Pertek'in "küçük kale" anlamında "kalecik" demek olduğunu belirtir (1936: 529). Bilal Aksoy ise Pertek Adının "part-ak" şeklinden kaynaklandığını ve bu ismin Erzurum'a bağlı Pertek köyü, Kahramanmaraş'ın kuzeyindeki Pertus Kalesi, Kars'ın Susuz ilçesine bağlı Pertik köyü ile Bingöl ili Kiğı ilçesine bağlı Pertek köy adları ile birlikte Part'larla ilişkilendirip, Arap fetihlerinde Pertek Kalesi'nin adının "kalecik" anlamında "Berdek" olarak değiştirildiğini ancak, bu adın uzun süre yaşamadığını belirtir (1985: 82, 83). Daha sonra bu düşüncesinden de vazgeçerek, önceki yorumun güvenilir kanıtlara dayanmadığını belirten Aksoy, Ermenice "Pert" kelimesinin kale, sur, müstahkem yerleşim birimi gibi anlamlarında kullanıldığını yola çıkarak, Pertek adının "kalecik" ya da "kale yeri" olabileceğini belirtir (2000b: 12).

Yapılan bu açıklamaların farklı noktalardan yola çıkarak aynı sonuçta buluşmasına karşın; farlı bir öneri olarak "köprücük", "geçit yeri" ve "köprü yeri" şeklinde bir başka açıklamalar görülür.⁶

Bütün bu yorumlar ve değerlendirmeler, Pertek adının kökenini açıklama konusunda yeterli ve net bilgiler sunmasa da; genel ortak yargı, Pertek adının daha çok "kale" anlamında bir kullanım eğilimini göstermektedir. Ancak, güvenilir ve bilimsel yeterliliği olan bir açıklama henüz yapılamamıştır.

III. TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİNDE PERTEK

1966-1977 yılları arasında, Keban Barajı Projesi kapsamında yapılan kazı ve araştırmalar⁷, yöre tarihini Paleolitik Dönem'e kadar götürmektedir. Özellikle İ. Kılıç Kökten'in Pertek'in Yeniköy tarlalarında saptadığı çakmaktaşı alanı⁸ ile Karataş Kayaaltı Sığınağı'ndaki buluntular⁹, Paleolitik Dönem (M.Ö. 400.000-10.000) insanının, Murat Suyu Vadisi ile birlikte Pertek yöresini yerleşim alanı olarak kullandığını gösterir.

Kayaaltı sığınakları şeklindeki bu yerleşimlerden sonra, Pertek Kalesi çevresinde farklı bir yerleşimle ilgili bilgi bulunmasa da; Çemişkezek'in Pulur köyü Sakyol Höyük ile Yeniköy Gavurtepe Höyük'te yapılan kazılar¹⁰ Neolitik Dönem'den itibaren kesintisiz bir köy tipi yerleşimin bölgede görüldüğünü kanıtlar. Ancak, gerek Pertek Kalesi yakın çevresinde, gerekse Pertek'e çok yakın bulunan ve yine Keban Baraj Gölü alanı altında kalmış bulunan Til Köyü Höyüğü'nde bilimsel kazıların yapılmaması, Pertek'in bu dönemlerini karanlıkta bırakır ki, olasılıkla bu dönemlerde bölge Sakyol ve Gavurtepe'de olduğu gibi kesintisiz olarak iskan edilmiş olmalıdır.

Kalkolitik ve İlk Tunç dönemlerinde artan sayıdaki yerleşim alanı, bölgeyi önemli ve stratejik bir konuma getirirken; yörenin tüm bu dönemlerdeki bilinen ilk adı "İşuwa"¹¹ olup, Pertek

yerleşimi de bu sınırlar içinde yer almaktaydı. İlk defa Hitit İmparatorluk yazıtlarında anılan İşuwa adı, Asur yazıtlarında "İşua" olarak anılır ki; Hitit Kralı Şuppiluliuma Dönemi'nde (M.Ö. 1380-1345) Mitanniler'le yapılan bir antlaşmadaki "(....) Fırat'ı geçtim ve İşuwa'ya girdim (...)" ifadesi¹², İşuwa sınırının Fırat'tan başlayıp doğuya doğru uzandığını gösterir.

Hitit Kralı Şuppiluliuma'nın Fırat'ı geçip İşuwa bölgesini ele geçirmesi ve bir barış antlaşması yapması, M.Ö. XIV. yüzyılın ikinci yarısından önce bölgeye Hitit'lerin hakim olduğunu gösterirken; bu tarihten önce bölgede Mitanniler'in varlığını öğrenmekteyiz. Hititlerin bölgedeki varlığı, Pulur (Sakyol) kazısı verileri ile kanıtlanırken; Lehmann-Haupt'un sözünü ettiği ve ülkesine götürdüğünü belirttiği Pertek Kalesi civarında bulunan kalkanlı bir asker kabartması¹³, Hitit'lerin ardından Asurlular'ın Pertek'te yerleştiğini gösteren önemli bir kanıttır.

Hititlerin hemen ardından bölgeye Asurlular'ın egemen olduğunu gösteren bir başka kanıt da, Asur Kralı I.Tukulti Ninurta'ya (M.Ö.1244-1208) ait olan ve "Alzi Kralı Ehli Teşub'un 4 başkentini ve Amadini'nin 6

⁶ İlk yorumunda Zerdüşt akidesinde "Çivnata-Pere" adındaki bir köprü ile, bugün yöresel dilde kullanılan "pır" ve "pere" kelimelerinin eşdeğer olabileceğini bu nedenle de önemli bir geçiş noktasında bulunan Pertek'in, "Pere-tek= köprücük" anlamında kullanılabileceğini belirten Bilal Aksoy (1985: 24), daha sonra Pertek'in halk arasındaki "Perteg" söyleminden yola çıkarak "toğ" ekinin eski Ermenice deki "semt, yer, mahal" karşılığının, "Perteg" olarak "geçit yeri" ya da "köprü yeri" açıklamasını yapar (2000b: 12).

⁷ Bu proje kapsamındaki çalışmalar, daha çok Elazığ bölgesine ilişkin olsa da; Hamit Zübeyr Koşay başkanlığındaki Pulur (Sakyol), Yeniköy (Gavurtepe) kazıları ile, Cevat Erder başkanlığında Pertek Kalesi ve çevresindeki yapılar ile Til Köyü araştırmaları ve İ. Kılıç Kökten başkanlığındaki Prehistorik çevre araştırmaları, yöreye ilişkin arkeolojik, sanat tarihi ve etnografik çalışmalar olarak değerlendirilir.

⁸ Kökten 1971: 15.

⁹ Kökten 1972: 2; 1974: 4.

¹⁰ Anılan her iki höyükteki kazı çalışmaları ve sonuçları için bkz. Koşay 1976a ve 1976b.

¹¹ Koşay 1976a: xvii.

¹² Köroğlu 1996: 64.

¹³ Lehmann-Haupt 1907: 60.

güçlendirilmiş kentini fethettim (...)”¹⁴ şeklindeki yazıttır. Alzi diye sözü edilen Elazığ ile birlikte Pertek ve çevresini de ele geçiren Asurlular’ın egemenliğinin bir ara kesintiye uğradığını ise, Asur Kralı I. Tukultiapil Eşarra’ya (M.Ö. 1155-1077) ait bir yazıtta yer alan ve 50 yıldan bu yana bu Muşkiler’in oturduğu Alzi ve Işuwa’nın ele geçirildiğini belirtmesinden anlayabilmekteyiz. Aynı krala ait bir tablette yer alan yazıttaki (...) Büyük Hatti ülkesinin Milidia kentine ilerledim. Allumarü’nün haracını aldım. Işuwa ülkesinin Enzatu kentini ve Suhmu ülkesini fethettim. Esirler alarak ülkeme döndüm (...)” ifadesi¹⁵, yazıt ve tablette yer alan bu seferlerin aynı mı, yoksa ikinci bir sefer mi kuşkusunu yaratsa da, yeterli veri bulunmamaktadır. M.Ö. VIII. yüzyıla kadar devam eden Asur egemenliği ve kesintiler döneminde, bölgenin adı Kültepe metinlerinde "Şupana", Urartu yazıtlarında "Şupa(ne)" ve Asur yazıtlarında "Şuppa" olarak geçer¹⁶ ve "Sophane" olarak, içinde Pertek’in de yer aldığı tüm Tunceli bölgesi olarak lokalize edilir¹⁷.

M.Ö. VIII. yüzyıldan sonra Kral Minua Dönemi’nde (M.Ö. 810-785/780) Urartu’lar batıya yönelerek, Fırat’a kadar olan tüm bölgeye egemen olurlar. Bu döneme ait Palu yazıtında yer alan ve bugünkü Hozat olarak lokalize edilen Huzana kenti ülkesi¹⁸ dahiline, Pertek yerleşimi de giriyor olmalıydı ki, bu dönemde bölgenin adını "Huzana" olarak anmak yanlış olmasa gerekir. Urartu’nun bölge egemenliği için yaptığı çalışmalar, I. Argiştı Dönemi’nde (M.Ö. 785/780-756) devam ettirilirken; II. Sardur Dönemi’nde (M.Ö. 756-730) bu etkinlikler doruğa ulaşır ve Fırat Nehri aşılarak, Malatya vergiye bağlanıp tüm Elazığ ve Tunceli bölgesindeki kaleler ve kentler ele geçirilir. Ancak, M.Ö. 735’li yıllarda Asur Kralı III. Tukulti-apil-Eşarra (Tiplatpileser), Alzi ve Şuppa yani Elazığ ve Tunceli bölgelerini ele geçirip Urartu başkenti Tuşpa’ya (Van) doğru ilerler. Bu süreçte başlayan geçici Asur egemenliğinin kesin tarihi bilinmese de, M.Ö. VIII. yüzyılın sonları ile VII. yüzyılın başlarında, bölgede yeniden kurulan Urartu egemenliğinin varlığı, Urartu kültür verilerinden

anlaşılırken; II. Rusa Dönemi’nde (M.Ö. 681-645), bölgenin kesin olarak Urartu’ların elinde olduğunu bilmekteyiz¹⁹. Bu egemenliği tescil eden ve Urartu Dönemi’ne tarihlendirilen çok sayıda Urartu kültür varlığı ise, dağınık olarak bölge geneline yayılmış olarak görülür²⁰. Kesin tarihlenmesi yapılmamakla birlikte, Urartu Döneminde Pertek Kalesi’nin kullanıldığını, kalenin oturduğu ana kayalıklarda yer alan kaya basamakları, kale içinde yer alan kutsal alan ve sarnıç gibi kaya işçiliklerinden anlayabilmekteyiz.

II. Rusa’nın egemenlik yıllarında doğunun yükselen yeni gücü Medler, II. Rusa’nın oğlu III. Sarduri, ve devamında IV. Sardur ile III. Rusa dönemlerinde tehdit olmaya devam eder ve nihayet M.Ö. 612 yılında İskitler’le birlikte hareket edip, Asurlar’ın da desteğiyle Urartu egemenliğine son vererek, Kızılırmak yakınına kadar ilerlerler²¹.

M.Ö. VI. yüzyılda Pers kralı III. Kuraş Dönemi’nde (M.Ö. 559-523) Pers egemenliğinde görülen bölge, Kuraş’ın devamında I. Darius Dönemi’nde (M.Ö. 521-486), Darius adından kaynaklanarak "Darandalis" olarak lokalize edilmeye çalışılsa da, Darius’un yaptığı Satraplık düzenlemeleri içinde bölge "Armenia" satraplığı olarak anılır²². Aynı yüzyılın sonlarında I. Artakserkses (Artahşatra) Dönemi’nde (M.Ö. 425-395) bölgeden geçen antik dönem yazarı Ksenophon, aynı yönde bilgiler vererek; bölgeyi Armenler’in, Mardlar’ın ve Khalderalar’ın yaşadığı "Armenia" olarak anar²³.

¹⁴ Köroğlu 1996: 68.

¹⁵ Köroğlu 1996: 58.

¹⁶ Köroğlu 1996: 62.

¹⁷ Aksoy 1985: 49.

¹⁸ Kitabenin tam metni için bkz. Köroğlu 1996: 48, 49.

¹⁹ Erzen 1986: 30-34; Sevin 1987: 282; Köroğlu 1996: 80-86.

²⁰ Bölgedeki Urartu Dönemi kültür varlıkları için bkz. Burney 1957: 37-53; Schafer 1974: 33-37; Schafer 1977: 249-268; Yıldırım 1988: 217-228; Belli 1993: 61-57; Danık 2001: 12-16.

²¹ Kinal 1962: 258; Köroğlu 1996: 88, 89.

²² Kinal 1962: 261, 262; Erzen 1986: 40-42.

²³ Ksenophon 1974: 121.

M.Ö. 331 yılında Persler, Büyük İskender karşısında yenilince, dağılıp yok olurlar ve Persler'in boşluğunu Makedonyalılar doldururlar. Büyük İskender'in Hindistan'a doğru seferde olması nedeniyle, bölgeye vali olarak atanan Sabiktas'ın kötü ve baskıcı yönetimi bölge halkını isyan ettirir ve eski bir Pers soylusu olan I. Ariatres, "Kapadokya Krallığını" kurarak Pertek dahil olmak üzere tüm Tunceli bölgesini egemenliği altına alır. Hindistan seferinde ölen İskender'in yerini alan Perdikkas, ayaklanmaları bastırıp yöreyi kısa süreli olarak tekrar Makedonya egemenliği altına alırsa da, I. Ariatres'in oğlu II. Ariatres, M.Ö. 301'de Kapadokya Krallığını yeniden kurarak, bölgeyi tekrar ele geçirir²⁴.

İskender'in ölümünün ardından başlayan taht kavgaları sonucunda, IV. yüzyılın sonunda kurulan Selevkoslar, Anadolu genelinde egemenlik oluştursa da, birçok bölgede olduğu gibi Pertek ve Tunceli bölgeleri de haraç veren yerel krallıklarla yönetilir. Ancak, III. Antiokhos Dönemi'nde bölge tamamen Selevkoslar'ın egemenliğine girer. Bir süre sonra artan Roma baskısı ve devamında M.Ö. 188'de "Apameia Barış" anlaşması ile birlikte yönetim Romalılara devredilir. Bu sırada oluşan otorite boşluğu ile birlikte, bölgedeki Ermeni satrapları bağımsızlıklarını ilan ederler. M.Ö. 83'de Tigran, Partlar'ın da yardımı ile bölgeyi ele geçirip, kayınpederi olan Mithradates ile birlikte Roma topraklarına yönelince, Romalı komutan Lukullus M.Ö. 69/68 yılında Tigran üzerine yürüyüp bölgeyi yağmalar. Devam eden çalışmalar uzun sürmez ve Tigran, hem kendini hem krallığını Romalı komutan Pompeius'un hizmetine sunar²⁵. Tigranes'in Roma hizmetine girmesinin ardından da, kayınpederi Pontus Kralı Mithradates ve oğlu Tigranes ile ilişkileri bozulur. Tigranes, bütün veliaht oğullarını öldürünce, son oğlu Tigranes, dedesi Mithradates'in desteğiyle babasına karşı isyan ederse de, dedesinin Romalılar'a yenilmesinin ardından teslim olur. Bütün bu kargaşa dönemi, bir süre daha devam eder ancak, M.Ö. 55'lerde İmparator Vespasianus Dönemi'nde bölge Roma egemenliğine girer²⁶.

Uzun süre Roma egemenliğinde kalan bölge, M.S. 395 yılında ikiye bölünen imparatorluğun Doğu Roma bölümünde, yani Bizans İmparatorluğu'nun egemenlik sahasında kalır. Bu yıllarda artan Sasani baskısı sırasında, bölge Bizans ve Sasaniler arasında el değiştirir de; M.S. 638 yılında Arapların Sasani İmparatorluğu'nu yıkması ile birlikte, çekişme ve el değiştirmeler Bizanslılar ile Araplar arasında devam eder. Bu çekişmeler M.S. 700'den sonra Emeviler, M.S. 752'den sonra ise Abbasilerle devam eder²⁷.

M.S. 837 yılında İmparator Theoplis'in doğu seferinde, Fırat'ın doğusunda olduğu belirtilip yağmalanan "IV. Armenia" teması içindeki kentlerden Değik ve Hozan'daki Cmu/Cmnu (?), Palin (Bağın), Meckert (Mazgirt) ve Ankl (?) kentleri²⁸ arasında Pertek'in adı geçmez. Bu dönem içinde IV. Armenia teması içine alınan bölgede, M.S. 863 yılında bu defa Petronas'ın yağması görülür. M.S. 934 yılında Romanos Lekapenos, Romanopolis adını taşıyan Kleisun ile birlikte Anzitene ve Hanzit'i "Mezopatamy" teması içine dahil eder. M.S. 950 yılında ise, merkez Hozat olmak üzere "Khozan" teması kurulur ki, bu tema içinde "Çemeşkacagk" diye anılacak olan "Hierapolis" ve "Kurmizak/Kurbizak" kaleleri de bulunmaktadır²⁹. Ancak, tema içinde yine Pertek'in adı anılmaz ki, bu dönemlerde Pertek'in kent ya da kale olarak kullanılıp kullanılmadığı, bu durumda bir soru işareti oluşturur.

M.S. 964 yılında İmparator Theofano ile işbirliği yaparak, Bizans imparatoru Nikefor'u öldürüp tahta çıkan Çemişkezek'li Jean Tzimisches, M.S. 974 yılında doğuya doğru ilerleyerek bölgede etkinlik kurar ki, imparator'un doğum yeri olduğundan olsa gerek, "Hierapolis" kenti "Çımışgadzak" olarak anılmaya başlanır. Aynı dönem içinde bölge IV. Armenia teması altında kimi zaman "Khozan", kimi zaman ise "Hantsit" eyaleti olarak anılır³⁰.

²⁴ Aksoy 1985: 75, 76.

²⁵ Aksoy 1985: 79, 80; Erzen 1986: 44, 45.

²⁶ Erzen 1986: 46.

²⁷ Aksoy 1985: 93-107.

²⁸ Honigman 1970: 55, 56.

²⁹ Honigman 1970: 68, 75.

³⁰ Mateos 1987: 9-11, 23, 24, 32.

İonnes Tzimisches'in bir süre sonra kendi isteğiyle tahttan çekilip, papazlık yapmaya başlaması sonrasında, yeni imparatorun otorite kuramaması ve oluşan zaafiyetler, çeşitli isyanlara neden olur. 976-979'daki Bardas Skleros, 987-989'daki Bardas Phokas isyanları, bölgedeki Bizans etkisini büyük ölçüde yok eder³¹. Tam bu sırada yaşanan karışıklıklar arasında doğudan gelen yeni güç Türkler, 1018'den itibaren bölgeyi yoklarlar. Öncü akınlarla başlayan giriş, Çağrı ve Tuğrul Bey dönemlerinde iyice artar³². 1071 Malazgirt Savaşı'nın ardından Türkmen kitleleri bir daha çıkmamak üzere Anadolu'ya akmaya başlarlar. Bu yıllarda bölgede yerel otorite kuran Phileratos, gelen bu baskıya direnemez ve süreç içinde tüm kalelerini kaybeder³³.

Sultan Melikşah tarafından Diyarbakır'ı (Amid) ele geçirmeye gönderilen Fahr al-Davla Muhammed bin Cuhayr'ın (Fahrüd Devle) komutanlarından Çubuk Bey, Phileratos'un elinde bulunan Harput ile birlikte Palu ve Pertek gibi kaleleri de ele geçirir³⁴ ve Çubukoğulları adıyla kendi beyliğini kurar. 1087-1113 yılları arasında Çubukoğulları denetiminde bulunan bölgenin, Elazığ bölgesinde kalan Harput ve Palu gibi merkezleri Artukoğlu Belek Bey ele geçirirken³⁵, Pertek merkezi ve çevresine Mengücekliler egemen olurlar³⁶. Ancak gerek Belek Gazi'nin Erzincan'a yaptığı bir seferde ve gerekse 1164 yılında Artukoğlu Fahreddin Karaaslan ile Necmettin Alp ve Devlet Şah'ın Pertek ve Çemişgezek üzerinden Sivas'a ilerlemelerine sessiz kalışları ya da göz yummaları³⁷; Mengücekliler'in güneyde kalan bu sınır hattında, tam olarak denetim ve otorite kuramadıklarını düşündürür. Aslında bu durum sadece Mengücekliler için değil, Artuklular için de geçerli olmalıdır. Çevre illerde yapılan ve egemenliklerin tescili olan, dönemin kültür mirasının Tunceli ve Pertek bölgesinde görülmemesi, merkezi otoritenin tam olarak yerleşmemiş olduğundandır. Bölgenin coğrafi yapısı, tarımsal arazisinin azlığı ve doğa şartlarının elverişsizliği, bu düşüncenin nedenleri arasında sayılabilir ki; bu dönemde bölge, sadece geçiş bölgesi ve bu geçişlerin kontrolü amacıyla kullanılmış olmalıdır.

1226 yılında kadar devam eden dönemin sonunda, Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ın Doğu Anadolu seferinde sessizlik bozulur. Bölgenin büyük bir bölümü ile birlikte Harput'un ardından; Çemişgezek, Bağın, Pertek, Kurmizak ve Mazgirt gibi kaleler Selçuklular tarafından ele geçirilir³⁸. Ancak, Keykubad'ın başlattığı Selçuklu egemenliği uzun sürmez. Orta Asya steplerinin yenilmez savaşçıları Moğollar, 1243 tarihli Köseadağ Savaşı'nın ardından tüm Anadolu'yu kasıp kavururken, Pertek Kalesi'ni de denetimleri altına alırlar. Bölgede bu her iki döneme ait eserlerin bulunmaması, Pertek ve kalesinin sadece bir kontrol noktası olarak kullanıldığını gösterirken; 1340'lı yıllarda, Moğol egemenliği altında bağımsızlıklarını ilan eden Eretnalılar, bölgeyi ele geçirirler. Yerel otoritelerin söz sahibi oldukları bu dönemde, 1379'da Pir Hüseyin Bey'in ölümünün ardından, Erzincan merkezli egemenlik kuran Mutahharten³⁹, bölgenin kontrolünü ele geçirir⁴⁰. Timur ile Mutahharten'in siyasi işbirliği, bölge denetiminde Mutahharten'in gücünü artırırken; 1433'de Timur'un Anadolu'dan ayrılması ile birlikte, ortaya bu defa Akkoyunlular çıkar. Kara Yülük komutasındaki Akkoyunlular, birçok kent ile birlikte Çemişgezek çevresi⁴¹ ve dolayısıyla Pertek'i de ele geçirirler.

Kara Yülük'ün 1435'de ölmesi ve devamındaki taht kavgalarının ardından, Uzun Hasan'ın liderliğindeki Akkoyunlular uzun bir süre bölgede kontrolü sağlayıp, Çemişgezek ve Harput gibi merkezlerde yapısal çalışmalara girerler. Ancak, 1460 yılında Osmanlı topraklarına doğru başlayan yağma hareketleri, bunun başlangıcını hazırlar ve 1473 yılındaki Otlukbeli Savaşı'nda Akkoyunlular'ın yenilmesi ve 1478'de Uzun Hasan'ın ölümünden sonra Akkoyunlular, parçalanıp yok olurlar⁴².

³¹ Honigman 1970: 9, 10.

³² Cahen 1992: 4-23.

³³ Ünal 1989: 14, 15.

³⁴ Turan 1993: 147.

³⁵ Yinanç 1949: 469; Abu'l Farac 1987: 351; Turan 1993: 147.

³⁶ Ünal 1999: 11.

³⁷ Turan 1993: 61.

³⁸ Turan 1993: 179.

³⁹ Mutahharten ve çalışmaları hakkında bkz. Yücel 1982.

⁴⁰ Anonim 1984: 7296.

⁴¹ Yinanç 1940: 258, 259.

⁴² Sunguroğlu 1958: 125, 126.

Akkoyunlular'ın dağılmasından yararlanan Safeviler, Şah İsmail'in Anadolu'ya yolladığı misyonerler yardımı ile etkinliklerini arttırmaya çalışırlar. Bu misyonerlerden Nur Ali Halife, Tunceli bölgesinde yaptığı çalışmalarla, Pertek de dahil olmak üzere, bir çok kaleyi Safevi egemenliğine katar. 1512'de tahta çıkan Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim ise, şehzade olduğu yıllarda Trabzon'dayken, yaptığı çalışmalardan rahatsız olduğu Şah İsmail'in üzerine yürür. Çaldıran'da karşılaşan iki ordudan Safeviler, geri çekilmek zorunda kalırlarsa da, bölgedeki çatışmalar devam eder. Yavuz Sultan Selim Mısır'a doğru seferine devam ederken; Maraş Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa, Molla İdrisi Bitlisi ile birlikte, Çemişgezek Beyi Pir Hüseyin Bey'in de desteğiyle Nur Ali Halife'nin üzerine yürür ve Ovacık ilçesinin Tekir Yaylası'nda yapılan savaştan galip çıkar⁴³. Böylece bölgede Osmanlı egemenliği başlar. Pertek'in imar çalışmaları ile birlikte en parlak dönemi, bu tarihten sonra başlar. Kalede yapılan onarımlar dışında; çok sayıda dönem eserini Eski Pertek yerleşiminde görmek mümkündür⁴⁴. Savaşın ardından Yavuz'un huzuruna çıkan Pir Hüseyin Bey, Çemişgezek Beyliği'ni ve dolayısıyla Pertek'in idaresini ele alır. 1534'deki ölümünden sonra oğulları arasında çıkan anlaşmazlık, Kanuni Sultan Süleyman tarafından çözülür. Kanuni, bölgeyi 4 sancak 14 zeamete bölerek, bölgeyi Pir Hüseyin Bey'in oğulları arasında paylaştırır⁴⁵. Paylaşım esasına göre; Mazgird Sancağı Mehmed (Muhammedi Mirza) Bey'e, Sağman sancağı Keyhüsrev Bey'e, Çemişgezek sancağı Mehmed Şah Bey'e kalırken, Pertek sancağı Rüstem Bey'e bırakılır. Rüstem Bey'in ölümünden sonra ise, yerine oğlu Baysungur geçer⁴⁶.

Pir Hüseyin Bey'e Yavuz Sultan Selim tarafından "kaydı hayat şartı" şeklinde verilen bölge, Kanuni Sultan Süleyman tarafından aileye devredilirse de, verilen bu imtiyaz fazla uzun sürmez. Bir süre sonra yönetime dışarıdan atamalar başlar. Her ne kadar Mazgird Sancakbeyliği'ne atanan Erzurum Beylerbeyi

Arnavut Sinan Paşa'nın kardeşi Arnavut Kasım, Pertek Sancakbeyi Rüstem Bey'in itirazları sonucunda yerine oturamasa da; Rüstem Bey'in devamında oğlu Baysungur ve devamında, Palulu Kulu Ağa ve çocuklarının bölge üzerindeki denetim ve etkileri artar. Önce Peri ve Vasgird nahiyelerinin yönetimini alan Kulu Ağa, daha sonra Pertek kaymakamlığını da ele geçirir⁴⁷. İlerleyen süreçte ise, Pir Hüseyin Bey torunlarının bölgedeki etkisi gittikçe yok olur ve yerine çok sayıda feodal yöneticiler çıkar. Hemen her aşiret reisinin, çeşitli şekillerde nahiye müdürlüğü, kaymakamlık, belediye reisliği, mahkeme azalığı ve meclis idare azalıkları gibi görevleri ellerine geçirmeleri, kendilerini hükûmet gibi görmelerini sağlar. Geçim kaynaklarının sınırlılığı, vergi oranlarının fazlalığı gibi etkiler ise, diğer küçük aşiretleri talan ve soygun gibi hareketlere yöneltir. Bu durum Osmanlı Dönemi'nde çeşitli yıllarda yapılan tedip hareketlerine neden olur ki, aynı durum Cumhuriyet Dönemi'nde de devam eder ve istenmeyen üzücü olaylar yaşanır.

Cumhuriyet'in ilk kuruluş yıllarında, I. Meclis'e milletvekili gönderen ve bu yıllarda Dersim olarak adlandırılan bölge içinde kalan Pertek, daha sonra yapılan yeni il düzenlemelerinde Elazığ'a bağlanırsa da, devamında 1935 yılında kurulan Tunceli'ye bağlanır.

IV. PERTEK KALESİ

IV.1. YAPISAL TARİHÇE

Eski Pertek yerleşiminin daha çok doğusunda kalmakla birlikte, günümüzde Keban Baraj Gölü alanı altında kaybolan Murat Nehri ve nehir kenarındaki kent bölümünün kuzeyinde, yüksek

⁴³ Sümer 1992: 15-39.

⁴⁴ Kale ve iki Osmanlı camisi dışında tümü Keban Baraj Gölü altında kalan bu eserler için bkz. Anonim 1967.

⁴⁵ Osmanoğlu 1966: 68; Yolga 1994: 52, 53.

⁴⁶ Ünal 1991; Osmanoğlu 1966: 8-11; Yolga 1994: 54-58; Ünal 1999: 35-51.

⁴⁷ Yolga 1994: 58.

kayalık bir alanda kurulan Pertek Kalesi⁴⁸ (Res. 1-5) iç kale ve dış surlar olmak üzere iki bölümden meydana gelmekte olup, bugün Keban Baraj Gölü alanı içinde ada durumundadır (Res. 6-8).

Kalenin ilk kullanımına ilişkin olarak Urartu Dönemi kaya basamakları, kutsal alan (Res. 9), sarnıç (Res. 10) ve diğer kaya işçilikleri görüldüğü de, bu veriler bir kaleyi işaret etmemektedir⁴⁹. Ancak, mevcut veriler kalenin ilk olarak bu dönemde kullanıldığını gösterdiği gibi, kale içinde olmasa bile yakın çevresinde bir Urartu Dönemi yerleşimi ya da yerleşimlerinin olması gerektiğini gösterir ki, bu konuda Keban Projesi'nden önce bir çalışma gerçekleştirilmediğinden, olası bu yerleşim konusunda veri bulunmamaktadır.

Urartu sonrası uzunca bir süre kale ve kale alanının kullanıldığına ilişkin veri yoktur. Geç Roma/Erken Bizans dönemlerinde dış surların (Res. 11, 12) bulunduğu alanın iç kale ile birlikte kullanıldığını gösteren burç izi, bu dönem kale sınırını tam olarak belirlemese de, olasılıkla bugünkü izlerle aynı alanı kaplamış olmalıydı. Bizans Dönemi sonlarında Phileratos'un elinde olan kale, Çubukoğulları tarafından alındığında, olasılıkla mevcut durumu ile, Harput'ta da olduğu gibi eklemeler ve onarım yapılmadan kullanılmış olmalıdır. Kalenin bugünkü durumu ile şekillendirilmesi ise Ortaçağ döneminde olmuştur.

Kalenin kurulu bulunduğu ana kayalıktaki taş malzeme ile oluşturulan sur duvarları, Osmanlı Dönemi onarımları dışında, bütünsel bir özellik göstermektedir ki, kale giriş kapısı üzerinde yer alan ve kalenin bir bütün olarak yenilendiği ya da yeniden şekillendirildiği dönemi belirten kitabenin kimi bölümleri okunamaz ya da tamamen tahrip olmuşsa da; (...) Meliku'l- Alimu'l- Adil Muhiyyul- Adl fi'l- Alemin (...) halledellahu mülkehu"⁵⁰ şeklinde okunan (Res. 13) ancak, yaptıranın adının (şimdilik) tam olarak okunamadığı bölüm dışında verilen unvanlar, yapının Ortaçağ'da genel kimliğini kazandığını göstermektedir.

Ortaçağ'a ilişkin yapılanma sonrasında, uzun

süre gündemden düşen kale, Osmanlı Dönemi öncesinde ve sonrasında yerel beylerin egemenliği altında kalırken, Eski Pertek'in yerleşiminin en önemli günlerini ve yoğun imar faaliyetlerini yaşadığı XVI. yüzyıldan nasibini alır. Bu yüzyıl yerel feodal yöneticilerinin, Murat Nehri kenarındaki kullandıkları saray yapısı ve yaptırdıkları cami, türbe, hamam, han vb. diğer yapılar gibi; savunma kaygısı içinde, kaleyi de sağlamlaştırmış olmaları gerekir. Her ne kadar söz konusu XVI. yüzyıl yapıları⁵¹ Keban Baraj Gölü altında kalmışsa da, giriş kapısı üzerindeki dolgu ve kimi sur duvarlarındaki daha çok kaba yonu taşlarla oluşturulan onarım ve eklemeler, bu dönem ürünü olmalıdır.

XVI. yüzyıl devamında etkisini yitirmeye başlayan Pir Hüseyin Bey oğullarının ardından, kalenin önemini yitirmesi ile birlikte, XVII.

⁴⁸ Pertek Kalesi'nden söz eden kaynaklar, genelde kısa yorumlar şeklinde olup; kale mimarisi ya da tarihçesi hakkında bilimsel ve detaylı bilgiler sunmazlar. Pertek adı, demografik yapı ve kısa tarihçe şeklindeki bu bilgiler için bkz. Taylor 1868: 344, 345; Cuinet 1891: 397, 398; Lehmann-Haupt 1910: 467-472; Uluğ 1930: 20; Ardic 1936: 529; Gabriel 1940: 260, 261; Sevgen 1959: 267, 268; Akçay 1966a: 32; 1966b: 920; Osmanoğlu 1966: 9; Evliya Çelebi 1970: 108, 109; Tükel-Bakırer 1970: 186; Güven 1991: 43; Karaboran 1992: 65. Tüm bu yayın ve içeriğindeki bilgiler dışında, kale hakkında detaylı olmasa da, ilk ciddi bilimsel veriler ve rölevo/kroki denemeleri de yapılmıştır. Bu yayınlardan Murat Erdim'in hazırladığı tez çalışması (1970) tüm eksik yönlerine karşın, kale hakkındaki en detaylı çalışmalardan birisidir. Bu çalışmanın devamında görülen Thomas Alain Sinclair'in çalışması (1989: 100-102) ve kroki denemesi, kale hakkında kısmi bilgiler sunar. Muhammet Beşir Aşan'ın yaptığı değerlendirme ve kroki denemesi (1992: 87, 88), sınırlı bilgilere sahipken; tarafınca başlatılan yüzey araştırmalarının değerlendirmesi içinde sunulan bilgiler (Danık 2004: 145-147), kale hakkındaki son değerlendirmelerdir.

⁴⁹ Kemalettin Köroğlu, tüm bu verilerden yola çıkarak Pertek Kalesi'ni bir Urartu Kalesi olarak anmaktadır (1996: 21).

⁵⁰ (...) Adil, alim, melik, Dünyalardaki (ülkelerdeki) adaletini sağlayıcısı (...) Allah onun mülkünü daim kılsın (korusun).

⁵¹ Anılan yapılar için bkz. Anonim 1967: 8-30.

yüzyıldan sonra⁵² kalede yeni bir onarım ya da genişletme çalışmasının yapıldığını düşünmek oldukça zordur.

IV.II. DIŞ SURLAR

İç kalenin kurulu bulunduğu kayalık platformun kuzey ve kısmen batısındaki alanda yer alan dış surlar, iç kalenin kuzey doğu köşesinde yer alan burçtan itibaren kuzeybatıya doğru uzanarak önce güneye ardından doğuya yönelenerek, güney batı köşede yeniden iç kale surları ile birleşir (Çiz. 1).

Yer yer kesintiye uğrayan sur duvarları, önemli ölçüde kaba yonu taş arası dolgu tekniğini gösterip (Res. 11, 12), Osmanlı Dönemi XVI. yüzyıl izlerini verse de; kuzey surların doğuya doğru olan bölümündeki, bir dikdörtgen payandanın alt düzeyinde görülen yarım daire kule/burç izi, dış surların daha çok Geç Roma/Erken Bizans Dönemi'nde kurgulandığını, Ortaçağda önemini yitirmesine karşın, Osmanlı'da (XVI. yüzyıl ya da hemen öncesinde) yeniden ele alınarak onarıldığını göstermektedir.

Sur duvarlarının özensiz malzeme ile inşa edilmiş olması, kapsadığı alanın küçüklüğü, duvar kalınlığının ince oluşu gibi özellikleri bir araya koyduğumuzda; dış surların bir dış kale niteliğinden çok, iç kaleyi koruyan bir ön savunma ya da birinci kademe sur duvarları olarak da kabul edebiliriz. Bu nedenledir ki, Eski Pertek yerleşiminde yer alan yapıların bütünü, bu duvarların dışında kalmıştır. Bu durumda Geç Roma/Erken Bizans kalesi ise, iç kalesiz olarak doğuda ve güneyde ana kayalıklar, kuzeyde ve batıda bugünkü dış sur duvarları ile oluşmuş olmalıydı ki; ana kayalıkların muhtelif yerleri, zayıfta olsa çeşitli yerlerde duvarlarla desteklenmiş olmalıydı. Bu durum ancak dış surlar çevresinde yapılacak bilimsel sondaj kazıları ile netleşebilir.

IV.III. İÇ KALE

Doğu batı yönünde, doğu yönde daha geniş tutulan düzensiz dikdörtgen bir plana sahip olan

İç kalenin girişi, kuzey surların doğuya yakın bölümünde yer alır. Kuzey yönde daha düşük seviyeli ana kayalıklar üzerine kurulu sur duvarları, diğer yönlerde daha yüksek seviyedeki kayalık üzerinde yer alır (Res. 8, Çiz. 1). Gerek bu neden ve gerekse kuzey cephenin savunma zayıflığı ile kale girişinin bu yönde olması nedeniyle, sur duvarları bu yönde daha yüksek tutularak, daha düzenli bir örgü ve malzeme ile tahkim edilmiştir (Çiz. 3).

Ana kayalıklar üzerinde yapılan düzenlemelerden ve döneminde kaldırılabilen bir köprüden ulaşılan, basık tuğla kemerli ve oldukça yıpranmış olan giriş kapısı, kuzey duvarın güneye doğru kırılmış yüzeyinde yer alırken (Res. 14, 15); doğuya doğru gidildikçe, çeşitli kırılmalarla doğu batı yönünde cephe veren surlar, üç cepheli bir burç (Res. 16) ile güneye doğru yönelir ve doğu cepheyi başlatır (Res. 14). Kuzey cepheye oranla daha çok yıpranmış olan doğu cephe sur duvarları, güneye doğru gidildikçe malzeme ve işçilik

⁵² XVII. yüzyılda bölge ile birlikte Pertek'e de uğrayan Evliya Çelebi, kaleyi "(...) Pertek şehrinin vasıfları: Böyle denilmesinin sebebi oldur ki, Moğol dilinde karakuşa (Pertek) derler. Bunun kalesi üzerinde tunçdan bir kara kuş timsali olup her sene Nevruz gününde (safir) urup bütün maddisi kürd kavimlerini bu şehrin pazarına toplamak için işaret verirmiş. Bunun için şehre (Pertek) denmiştir. (...) Kethüda-yeri, serdari, müftüsü, nakibi... falanı yoktur ama şehir su-başı vardı. Kalesi Murad nehri kenarında yalçın kayalı bir güzel tepe üzerinde dört köşe küçük bir kaledir. Kale ağası ve neferleri ve cebhanesi padişah tarafından değildir. Ancak beyi hükmeder.(...)" şeklinde tanımlar (1970: 108, 109). Çelebi'den yaklaşık 400 yıl kadar sonra 1930'lu yıllarda bölgede çalışmalar yapan Nazmi Sevgen ise, kaleyi "(...) Murat nehrinin hemen kenarında sipsivri bir kayalığın üzerine konulmuş olan Pertek Kalesi, diğer kaleler gibi bir kaç bedenle çevrilmiş değildir. Şimal cephesindeki kapıdan doğruca içkaleye giriyoruz. Baş döndürücü seneler, hadiseler tarihi med ve cezirler kalenin duvarlarında burçlarında okunuyor gibi. Yapıldığı zamana, gördüğü tamirlere, ilavelere dair kalede, maalesef hiç bir kayda rastlıyamıyoruz. Fakat araştırmalarımız kalenin bize 1367 yaşında olduğunu gösteriyor. Cenup cephesi yontma taşların arasına konulmuş, kırmızı ver sert tuğlalar, öteye beriye serpiştirilmiş mavi çiniler kaleye Türk-Arap çeşnisi veriyor. (...) Halid Bin Velit Diyarbakır ve Elazığ havalisini fethederken Pertek Kalesi de ona boyun eğmiş. İşte sur ve burçlarda rastladığımız Arap çeşnisi bu hakimiyetin bir izi olacak (...) Kalenin garp tarafından akınlara uğramış olması ihtimali kuvvetli, çünkü o cephe yayvan ve tatlı meyillerle ovaya müntehi oluyor. (...)" şeklinde tanımlar (1959: 267, 268).

kalitesi gibi, sur duvarlarını da büyük ölçüde yitirmektedir ki; diğer cephelerde de görülen bu durumu, duvarların oturduğu kayalıkların bu bölümlerde daha yüksek oluşuna ve doğal bir sur niteliği taşımasına ve bu nedenle yapılan zayıf tahkimata bağlamaktayız. Doğu cephenin ekse- nine kadar kırılmalarla sağlam ulaşmış, bu noktada oluşturulan dikdörtgen bir burç yapısından (Res. 17) sonra oluşturan surlar güneye doğru yer yer kesintiye uğrasa da, güneydoğu köşedeki (Res. 18) kırılma ile birlikte, sur duvarları batıya doğru yönlendirilerek, güney surları başlatırlar (Çiz.2).

Üzerinde kurulu olduğu ana kayalıkların yapısına uygun olarak, çeşitli kırılmalarla devam eden güney sur duvarları, kesintili bir şekilde devam etse de, büyük oranda kendini belli etmektedir. Güneybatı köşede, yükselen duvarlar ile birlikte kuzeye yönelen surlar (Res. 19); kalenin en kısa cephesi olan batı cepheyi oluştururlar. Yaklaşık 15-20 metrelik batı sur duvarı, kuzeybatı köşeyi oluşturan "kuzeybatı burç" (Res. 20, 27) ile birleşirken; burçtan hemen önce, kuzeybatı burcun güney duvarı devamının, dış cepheden çıkarak batı duvara doğru uzandığını görebilmekteyiz. 1. dönem sur duvarlarını oluşturan bu duvarın hemen önüne 2. dönemde oluşturulan burç, kuzeyde dışta bir üçgen gibi görünse de, iç planda doğu batı yönünde kuzeye yakın dikdörtgen plan şeması gösterir (Çiz. 2). Doğu duvarı tamamen yıkık olan burcun kuzey duvarı sağır duvar şeklindeyse de, batı duvarının kuzey ucunda mazgal pencere izleri görülmektedir (Çiz. 5). Burcun güney duvarını oluşturan bölümdeki giriş, bu duvarın 1. dönemdeki mazgal penceresinden bozulmuş olmalıdır.

Kuzeybatı burçtan sonra kısa bir boşluk görülen sur duvarları (Res. 21), 20 m. kadar sonra başlayarak çeşitli kırılmalarla belirli oranda alçalarak doğuya doğru devam eder ve giriş kapısı ile birleşir (Çiz. 2). Kuzeybatı burçtan sonra başlayıp, giriş kapısına kadar olan ve düzenli kesme taş arası dolgu tekniğinde yapılan sur duvarları, iki noktada geniş payanda çıkıntısı yaparken, kalenin en sağlam olarak günümüze ulaşan bu sur duvarları üzerinde seğirdim yolu izleri de rahatlıkla görebilmektedir.

Kale girişinden (Çiz. 4) itibaren doğuya ve batıya doğru giden kuzey cephe sur duvarları, içte de izlenebilirken (Res. 16, 22) aynı durum güney ve doğu için geçerli değildir. Öncelikle girişten doğuya doğru olan sur duvarlarındaki iki kat halindeki mazgal pencerenin iç başlangıçları (Res. 23; Çiz. 6), yöredeki tüm kaleler ölçeğinde günümüze en sağlam ulaşanlardır. Kuzeydoğu burçta görülen dikdörtgen pencere ise (Res. 24, 25; Çiz. 7), kalede görülen tek örnek olup, bu burcun örtü sistemine ilişkin veri yoktur. Doğu duvarın ekseninde kalan "doğu burç" ise, içten ve dıştan üç cepheli yapısı ile dikkat çekerken (Res. 17), örtü ve pencere sistemlerine ilişkin bir veri yoktur. Bu burcun hemen batısında yer alan ve kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı olup, tonozla örtülü yapı (Res. 26) ile bu yapının güneyinde, doğu batı yönünde oluşmuş ancak, sadece batı ve güney duvarlarının bir bölümü kalmış olan mekan izinin niteliği bilinmese de, askeri amaçlı birimler olmalıdır (Çiz.1, 2).

Güney sur duvarlarının dışında kayalıklarda görülen Urartu Dönemi kaya basamaklarına karşın, kale içinde kalan ve doğu yönde ana kayalıklara işlenmiş, Urartu kaya işçiliği ile çok büyük ölçekteki su sarnıcı (Res. 9, 10), kalenin Urartu döneminde olasılıkla kutsal alan olarak kullanıldığını göstermektedir.

IV.IV. MALZEME VE TEKNİK

Kale bütününde yoğunlukla taş ve kısmen tuğla malzeme görülür. Giriş kapısı kemerindeki tuğla kullanımına karşın (Res. 15), iç kale ve dış surlar arasında yer alan sarnıç yapısının tonozunda da yoğun bir tuğla kullanımı görülür. Düzgün kesme taş, kaba yonu taş ve moloz taş olarak gruplandırdığımız taş malzeme ise, kale bütününe kaplamaktadır. Özellikle iç ve dış olmak üzere kuzey surların bütününde, doğu surların kuzeyden eksene kadar olan bölümünde, batı surların genelinde, güney surlarda sadece köşe ve kırılma noktalarında kullanılan düzgün kesme taş karşın (Res. 13-15); kaba yonu taşlar, güney surlar yoğunluklu olmak üzere, dış surlarda, kuzey

surlarda kısmen, batı surlarda öncelikle içte yoğunlaşmak üzere biraz daha yoğunluklu ve doğu surlarda eksen ile güney köşe arasında kullanılmıştır (Res.17, 18, 20, 22, 27). Moloz taşın yoğun kullanımı, dolgu malzemesi olmakla birlikte; güney surlarda kısmen, kuzeybatı burç iç duvarlarında, batı surların iç cephelerinde ve doğu surlarda yer yer ve doğu burcun iç duvarlarında yoğunluklu olarak görülmektedir (Res. 12, 15, 23,).

Kale sur duvarlarının çeşitli noktalarından alınan taşların mineralojik incelemesinde biyomikrit, metagabro ve gabro örneklerine çok az oranda rastlanırken, düzgün kesme taşlar şeklinde olmak üzere genelde andezit kullanıldığı görülmüştür. Kalenin oturduğu kayalık kütlede yapılan inceleme, bu kayacın türünün de andezit olduğunu göstermektedir ki, bu durumda kullanılan tüm düzgün kesme taş ve kaba yonu taşlar, yöreden elde edilmiş olup, özellikle surlarda tamamen egemen olan taşlar, ana kayalıklardan (Res. 18-20) kesilerek elde edilmiştir. Yer yer farklı nitelikler gösteren, özellikle moloz taş niteliğindeki malzemeler çevreden toplanmıştır. Kitabeyi çevreleyen bazalt çerçeve (Res. 13) Pertek'te olmasa bile, yakın çevreden getirilmiş olmalıdır.

Dolguda görülen ve çeşitli noktalardan alınan harç malzeme üzerinde yapılan x ışını kırınım sonuçları, harç malzeme içinde kalsit, dolomit, feldispat ve kuvars ağırlıklı olmak üzere çeşitli malzemenin kullanıldığı ve bu malzemenin de genelde Murat Nehri'nin taşıdığı malzemenin yatak kenarından alındığı düşünülmektedir.

Sur duvarlarında kesit veren duvarlarda yapılan incelemelerde, batı yön dışında genellikle dış cephelerde düzgün kesme taş, iç cephelerde kaba yonu taş malzeme arasında moloz taş malzemenin dolgu olarak kullanıldığı ve genel duvar örgüsünde bu tekniğin kullanıldığı görülmektedir. Batı sur duvarlarında yapılan imalatların, kayalığın dikliği nedeniyle daha zayıf tutularak içte ve dışta kaba yonu taş malzeme arasında moloz taş dolgu tekniğinin kullanıldığı görülmektedir.

IV.V. SÜSLEME

Kalede, süslemeye ilişkin örneğimiz çok olmamakla beraber, girişten batıya yönelen kuzey surların, ilk payanda çıkıntısının doğu yüzü üst seviyelerinde görülen, üst üste iki adet küçük boyutlu kabara şeklindeki çarkifelek motifi ile, giriş kapısı üstündeki bazalttan oluşturulmuş silmeli kitabe çerçevesi (Res. 13) süslemeye ilişkin örneklerimizdendir.

Kitabeyi çevreleyen bazaltlarla, renkli bir çerçeve oluşturma kaygısının yanı sıra; içe doğru oluşan eğimi, değişik boylardaki içe ya da dışa doğru yapılan silmelerle oluşturma çabası, kalenin nadir süsleme örneği olarak kalır. Ayrıca, kale giriş kapısının bulunduğu cephenin üst bitiminde yer alan ve günümüze tek örneği ulaşan konsol(lar) (Res. 28), bu alanda konsollarla oluşturulan bir hareketlenmeyi işaret eder.

Kimi kaynaklarda sözü edilen ve Pertek adına kaynaklık ettiği belirtilen kartal yada başka bir yırtıcı kuşa ilişkin heykel ya da kabartma mevcut değildir. Bu nedendir ki, bu tanımlamayı rivayetten öte görememekteyiz.

V. SONUÇ

Günümüzde Keban Baraj Gölü altında kalan Eski Pertek yerleşimi, yerleşimle ilgili yapılan çalışmalar ışığında XVI. yüzyıl kenti olarak görülsede, Paleolitik Dönem'den itibaren iskan gören Murat Vadisi ile birlikte değerlendirerek, kentin tarihini bu dönemlere çekmek mümkündür. Ancak, bu dönemde başlayan yerleşim, uzun aralıklı kesintilere uğramış görünür. Kent merkezi ya da yakın çevresinde arkeolojik kazıların yapılmamış olması, ne yazık ki aksi bir görüşü engellemektedir. Baraj alanı içinde ada durumunda kalan kale içi ve kalenin oturduğu kayalıklardaki Urartu işçiliği, kalenin bu dönemde kullanıldığına işaret olarak kabul edilse de, Urartu sonrası ve özellikle Hellenistik ya da Roma dönemlerine ilişkin net veriler yoktur. C.F. Lehmann-Haupt'un sözünü ettiği Asur Dönemi kabartması⁵³ ise, yeterli veri olmadığı gibi, hiçbir kaynakta Pertek'in eğer varsa Antik Dönem

⁵³ Lehmann-Haupt 1910: 475, 476.

adı bilinmemektedir. Bu nedenle de, Hitit metinlerinde anılan "Pittiarik" dışında, Urartu ya da Asur yazılı metinlerindeki kent isimleri ile ilişkilendirme yapmak mümkün görünmemektedir. Oysa Tunceli bölgesinin Çemişgezek, Mazgirt, Bağın, Hozat gibi merkezlerinin geçmiş dönem isimleri bilinmektedir.

Abu'l Farac, Urfalı Mateos, İbn-i Bibi gibi Ortaçağ kaynakları ile birlikte Bizans kaynaklarında da Pertek adının anılmaması, bu dönemlerde kentin varlığını şüpheye düşürmektedir. Bu durumda Geç Roma/Erken Bizans'ta var olan küçük ölçekli bir kalenin, Ortaçağda geliştirildiği düşüncesi oluşmaktadır ki, kale içi ya da çevresi ile birlikte Eski Pertek yerleşiminde XVI. yüzyıl öncesi yapısal kalıntının olmaması bu düşüncemi-zi doğrular niteliktedir.

Pertek yerleşim yerinin önemli yol güzergahlarından uzaklığı, kenti geliştirmemesi gibi, çeşitli dönem kaynaklarına girebilecek bir isim de edindirmemiştir. Bu durum Ortaçağ ve sonrası için geçerli olduğu kadar, Ortaçağ öncesi için de geçerli bir durumdur. Kalede bulunan kitabe, iskele kurulmadan tam olarak okunamadığından ve hatta kısmen yıprandığından, kalenin bugünkü durumunu belirleyen imalatın dönemlendirilmesinde sıkıntı yaratsa da, okunabilen bölümlerinin verdiği veriler, kitabeyi Ortaçağ karakterli yapmaktadır. Ancak, kültür çevresi olarak kesin bir lokalizasyonu engellemektedir. Ortaçağ Türk Dönemi ile birlikte bölgede egemenlik sahibi olan kültür çevresi, genel kanı olarak Mengücekliler olarak kabul görse de; Mengücekliler'in güney son, Harput Artukluları'nın kuzey son sınırında yer alan bu kalenin, bulunduğu yer nedeniyle kontrol dışında kaldığını kabul etmek gerekir. Gerek Belek Gazi'nin ve gerekse Fahrettin Karaaslan, Necmeddin Alp, Devlet Şah gibi Artuklu hükümdarlarının Çemişgezek üzerinden Sivas'a yönelik ilerlemelerinde, Pertek'ten geçişlerinde Mengücekliler'in sessiz kalışları, bu kontrolsüzlüğün bir göstergesi olmaktadır. Bu olayların devamında Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad'ın bölgeye gelişi ile ilgili kayıtlarda, bölgedeki diğer kalelerin bir bölümü anılırken,

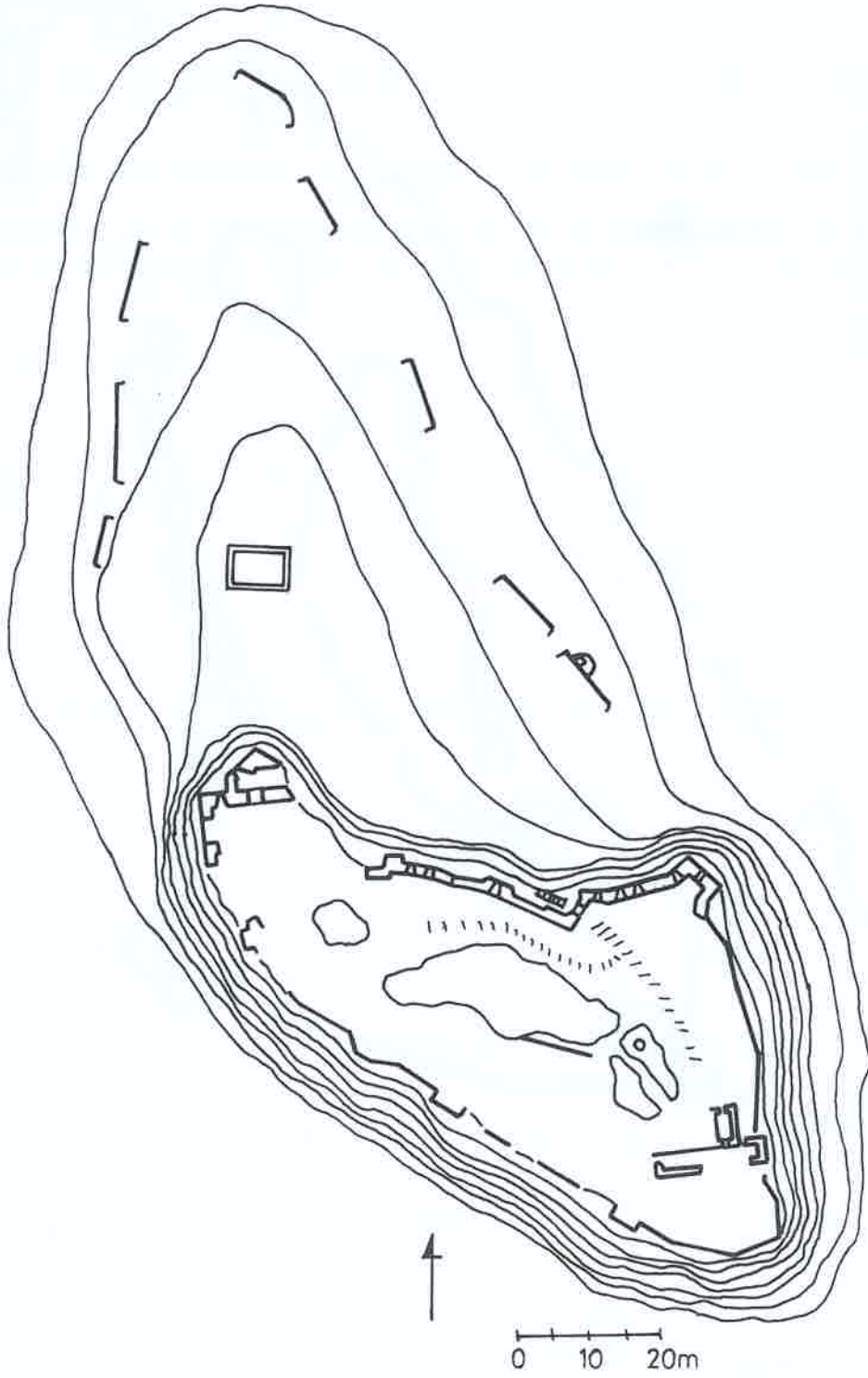
Pertek Kalesi'nin anılmaması, bu yıllarda Pertek'in bir kale ya da kent olarak oluşmadığını veya önemli olarak görülmediğini göstermektedir.

Bütün bu bilgi ve bulgular Paleolitik Dönem'den itibaren yerleşim görüp, devamındaki süreçler içinde kesintisiz iskan görse de, bugünkü Pertek Kalesi'nin, Geç Roma/ Erken Bizans Dönemi'nde dış surları ile birlikte kurgulandığını, Ortaçağ Türk Dönemi'nden itibaren bugünkü karakterini aldığını, Osmanlı Dönemi'nde kısmi onarımlar gördüğünü ve XVII. yüzyıldan itibaren ise önemini yitirdiğini göstermektedir.

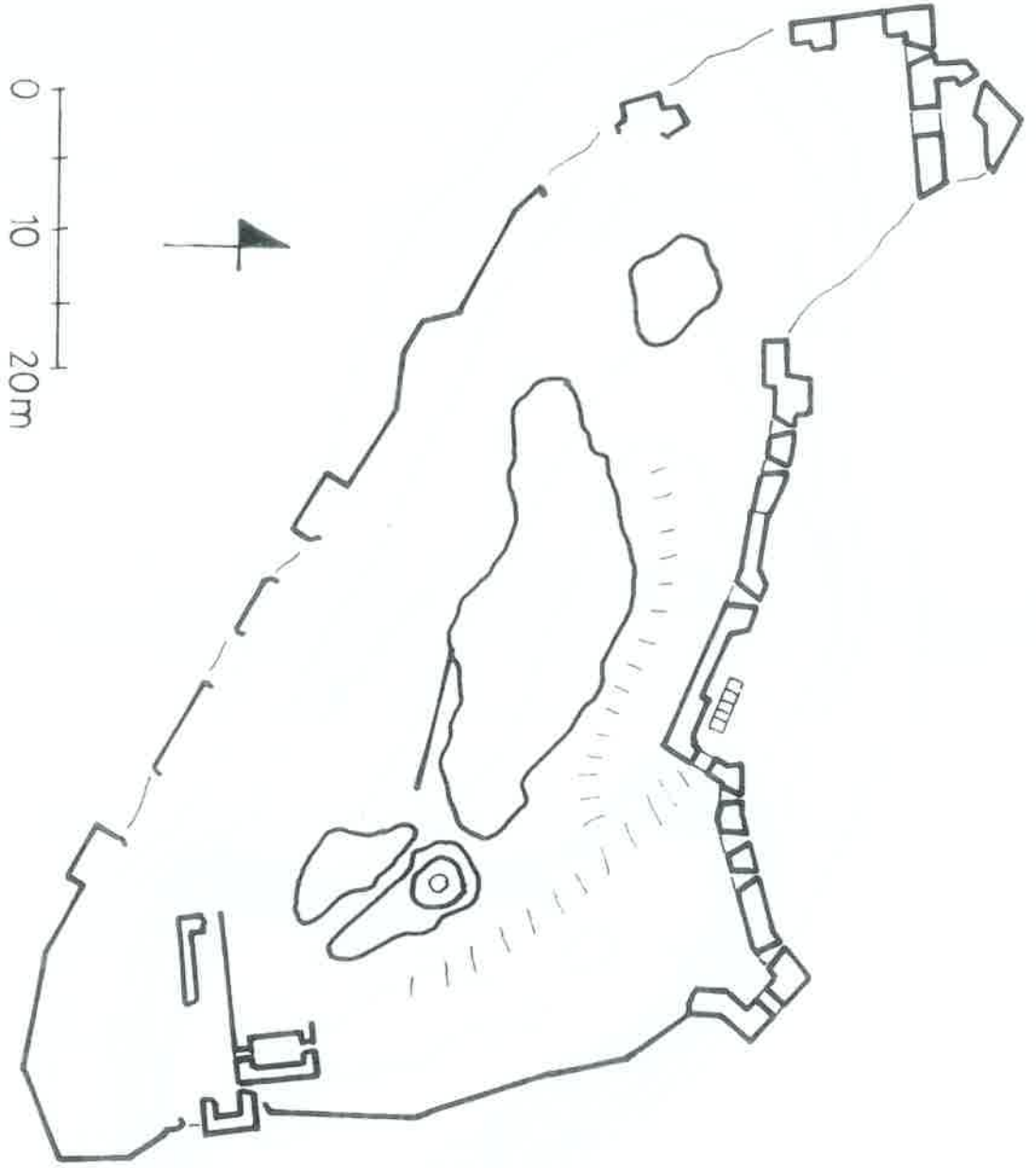
KAYNAKÇA

- Abu'l Farac 1987 Gregory Abu'l Farac, **Gregory (Bar Habreus) Abu'l Farac Tarihi**, Ankara
- Afshar 1965 F.A. Afshar, "Tunceli-Bingöl Bölgesi Jeolojisi", **Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Dergisi** 65, s. 31-41
- Akçay 1966a İlhan Akçay, "Pertek Kalesi", **Yeni Fırat** 32, s. 32
- Akçay 1966b İlhan Akçay, "Keban Barajı'nın Meydana Getirdiği Göl Sahası İçinde Kalacak Olan Türk Eserleri Üzerinde Yerin Yapılan Bir Araştırma", **Türk Kültürü** 46, s. 918-922
- Aksoy 1985 Bilal Aksoy, **Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli**, Ankara
- Aksoy 2000 Bilal Aksoy, "Dersim'de Yer Adlarının Kökeni II", **Munzur** 2, s. 3-14
- Anonim 1967 Anonim, **Doomed by the Dam**, Ankara
- Anonim 1984 Anonim, "Tunceli" md., **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul, s. 7281-7353
- Ardıç 1936 Nurettin B. Ardıç, "Harput'un Etrafında Bulunan Yer Adlarının Tetkiki", **Altan** 12, s. 528-530
- Aşan 1992 Muhammet Beşir Aşan, **Elazığ, Tunceli ve Bingöl illerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII. Yüzyıllar)**, Ankara
- Belli 1993 Oktay Belli, "Der Beschriftete Bronzehelm des Königs Menua Aus der Festung Burmaget bei Tunceli", **Nimet Özgüç'e Armağan**, Ankara, s. 61-67
- Burney 1957 C.A. Burney, "Urartian Fortresses and Towns in the Region", **Anatolian Studies** VII, s. 37-53
- Cahen 1992 Claude Cahen, **Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)** Çev. Yaşar Yücel- Bahaeddin Yediyıldız, Ankara
- Cuinet 1891 Vital Cuinet, **La Turquie D'Asie**, Paris
- Evliya Çelebi 1970 Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi** Çev. Zuhuri Danışman, C.5, İstanbul
- Danık 2001 Ertuğrul Danık, "Vasgirt Kaya Mezarları Hakkında İlk Gözlemler", **İdol** 9, s. 12-16

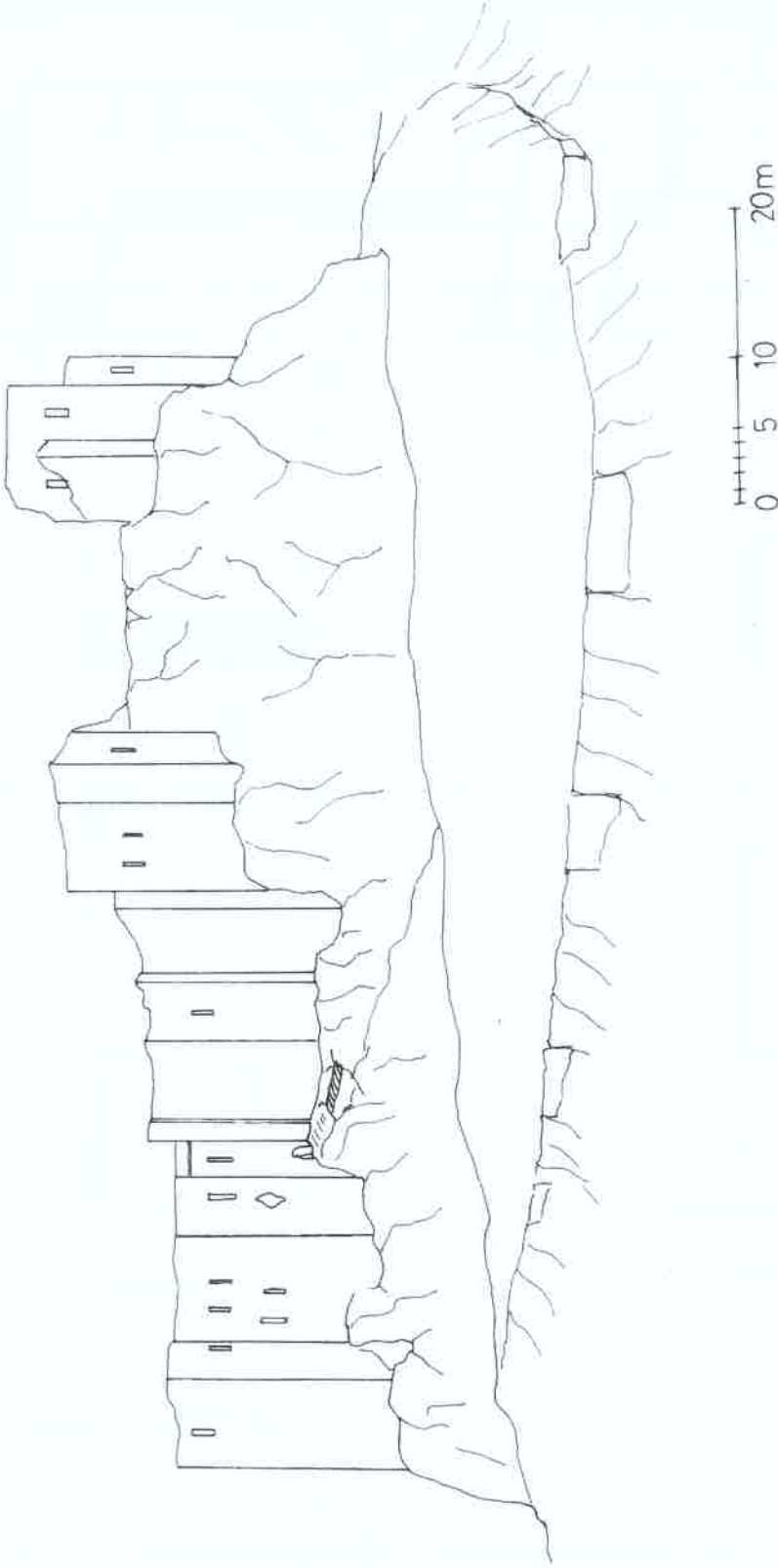
- Danik 2004 Ertuğrul Danik, "Yukarı Fırat Bölgesi 2002 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", **21. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 1. Cilt, Ankara, 2004, s. 139-154
- Erdim 1970 Murat Erdim, **The Castle of Eski Pertek**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, ODTÜ Mim. Fak. Rest. Böl.
- Ertem 1973 Hayri Ertem, **Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları**, Ankara
- Ertem 2003 Hayri Ertem, "Hattiler ve Hititler Dönemi'nden Eski Türklerle, Osmanlılara ve Günümüz Anadolusuna Kadar Uzanan Bazı Benzer Unsurlar-I", **ArchivumAnatolicum/Anadolu Arşivleri VI/2**, Ankara, s. 39-72
- Erzen 1986 Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular/Eastern Anatolia and Urartians**, Ankara
- Gabriel 1940 Albert Gabriel, **Voyages Archeologiques Dans la Turquie Orientale I**, Paris
- Güven 1991 Kenan Güven, **Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri İle Tunceli**, Ankara
- Honigman 1970 Ernst Honigman, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, Çev. Fikret İşıltan, İstanbul
- Işık 1989 Fahri Işık, "Batı Uygarlığının Kökeni Erken Demir Çağ Doğu-Batı Kültür Sanat İlişkilerinde Anadolu", **Türk Arkeoloji Dergisi XXVIII**, Ankara, s. 1-39
- Karaboran 1992 Hilmi Karaboran, "Fırat Havzasında Sanat Tarihiyle İlgili Eserlerin Coğrafi Dağılışı", **Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu**, Ankara, s. 55-72
- Kinal 1962 Firuzan Kinal, **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara
- Koşay 1976a Hamit Zübeyr Koşay, **Keban Projesi Pulur Kazısı/Keban Project Pulur Excavations 1968-1970**, Ankara
- Koşay 1976b Hamit Zübeyr Koşay, "Yeniköy Höyüğü Kazısı, 1972", **Keban Projesi 1972 Çalışmaları**, Ankara, s.175-182
- Kökten 1971 İ. Kılıç Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969", **Keban Projesi 1969 Çalışmaları**, Ankara, s. 13-16
- Kökten 1972 İ. Kılıç Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1970", **Keban Projesi 1970 Çalışmaları**, Ankara, s. 1, 2
- Kökten 1974 İ. Kılıç Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Diptarih Araştırmaları, 1971", **Keban Projesi 1971 Çalışmaları**, Ankara, s. 1-5
- Köroğlu 1996 Kemalettin Köroğlu, **Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi**, İstanbul
- Ksenophon 1974 Ksenophon, **Anabasis, Onbinlerin Dönüşü**, Çev. Tanju Gökçöl, İstanbul
- Lehmann Haupt 1910 C.F. Lehmann-Haupt, **Armenien Einst und Jetzt I**, Berlin
- Osmanoğlu 1966 Cenap Osmanoğlu, "Harput Çevresindeki Kaleler ve Beğlikler", **Yeni Fırat** 32, s. 8-11
- Schafer 1974 H.P. Schafer, "Zur Stele Menuas Aus Bagin (Balin)", **Istanbul Mitteilungen** 23-24, s. 33-37
- Schafer 1977 H.P. Schafer, "Die Inschrift Rusa II. Argistehinis in Mazgirt-Kaleköy" **Studie Micenei ed Egeo-Anatolica XVIII**, s. 249-268
- Sevgen 1959 Nazmi Sevgen, **Anadolu Kaleleri**, C. I, Ankara
- Sevin 1987 Veli Sevin, "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1985", **IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, s. 279-300
- Sinclair 1989 Thomas Alain Sinclair, **Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey III**, London
- Sümer 1992 Faruk Sümer, **Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü**, Ankara
- Sunguroğlu 1958 İshak Sunguroğlu, **Harput Yollarında**, C. I, İstanbul
- Turan 1993 Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul
- Tükel-Bakırer 1970 Aysel Tükel-Ömür Bakırer, "1968 Yılı Keban Projesi Restorasyon Çalışmaları Ön Raporu", **1968 Yaz Çalışmaları**, Ankara, s. 183-186
- Uluğ 1939 Naşit Uluğ, **Tunceli Medeniyete Açılıyor**, İstanbul
- Mateos 1987 Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, Çev. Hrand D. Andreasyan, Ankara
- Taylor 1868 J.G. Taylor, "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan and Upper Mesopotamie, With Notes of Researches in the Deyrsim Dag in 1866", **The Journal of the Royal Geographical Society** 38, s. 281-361
- Ünal 1989 Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, Ankara
- Ünal 1991 Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancakbeyileri Pir Hüseyin Bey Oğulları", **OTAM** 2, s. 239-265
- Ünal 1999 Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişkezek Sancağı**, Ankara
- Yıldırım 1988 Recep Yıldırım, "Burmageçit Urartu Miğferleri" **Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)** 2/2, s. 217-228
- Yınanç 1940 Mükrimin Halil Yınanç, "Akkoyunlular" md., **İslam Ansiklopedisi**, C. I, İstanbul, s. 251-270
- Yınanç 1949 Mükrimin Halil Yınanç, "Belek" md., **İslam Ansiklopedisi**, C. II, İstanbul, s. 468-473
- Yolga 1994 Mehmet Zülfü Yolga, **Dersim (Tunceli) Tarihi**, Ankara
- Yücel 1982 Yaşar Yücel, **Mutahharten ve Erzincan Emirliği**, Ankara

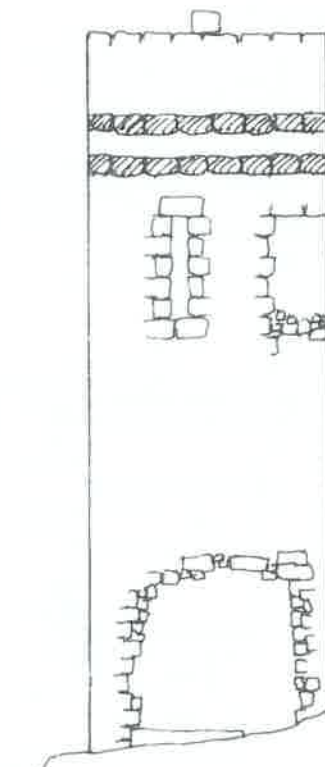
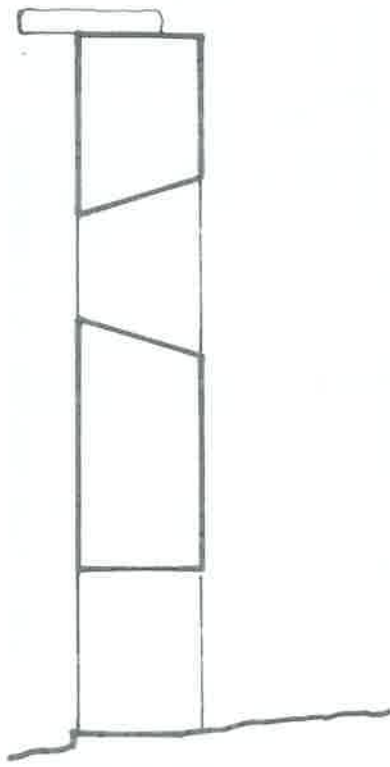
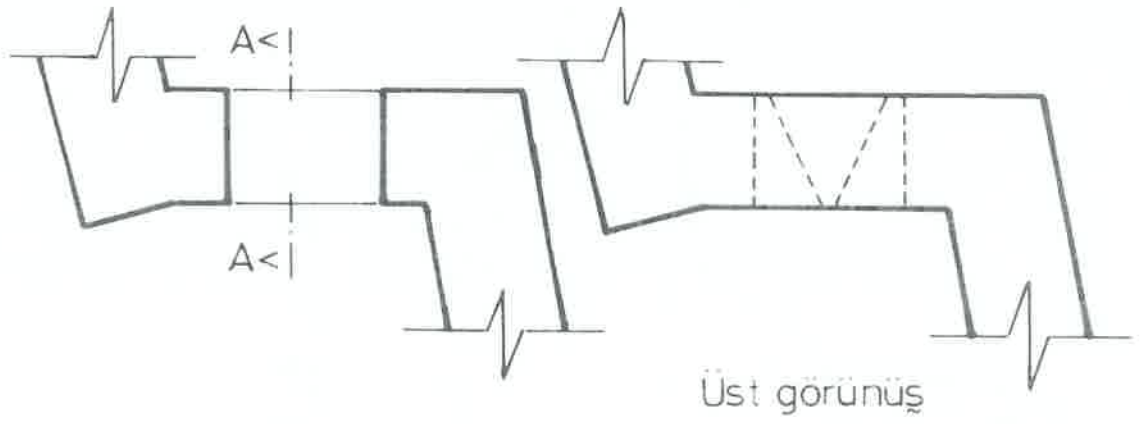
Çizim 1: Tunceli, Pertek Kalesi rölevo planı.

Çizim 2: Tunceli, Pertek Kalesi rölöve planı.

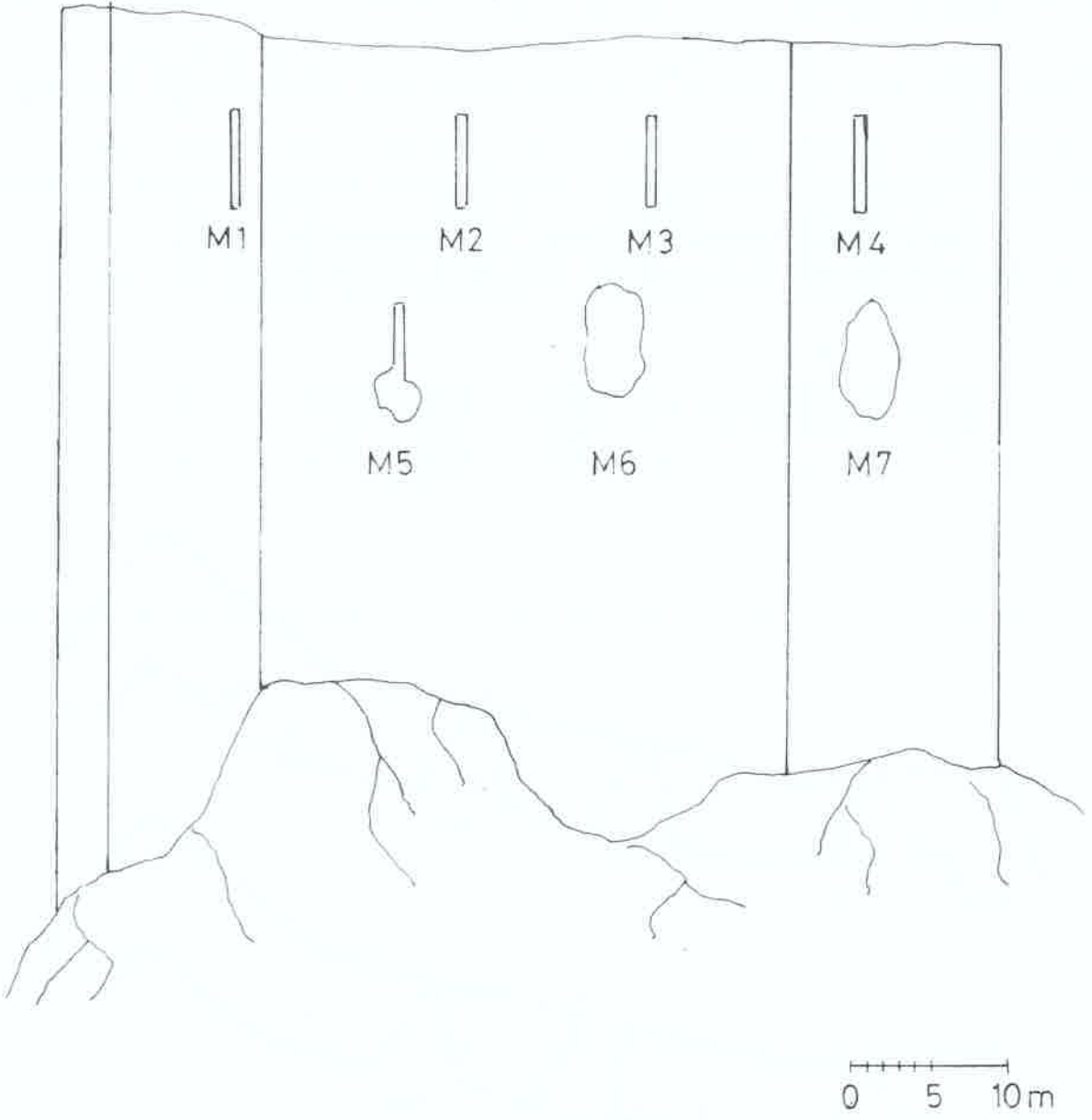

Çizim 3: Tunceli, Pertek Kalesi, kuzey cephe rölövesi.

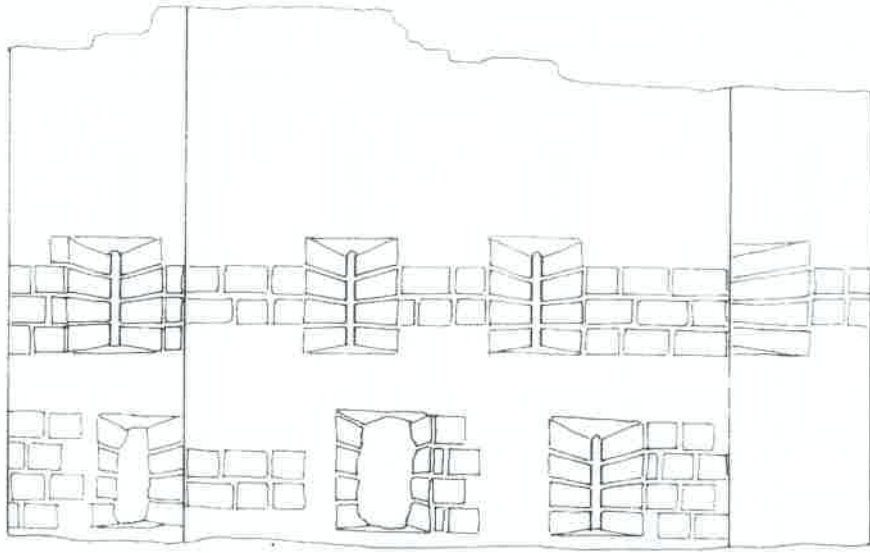

0 5 10 m

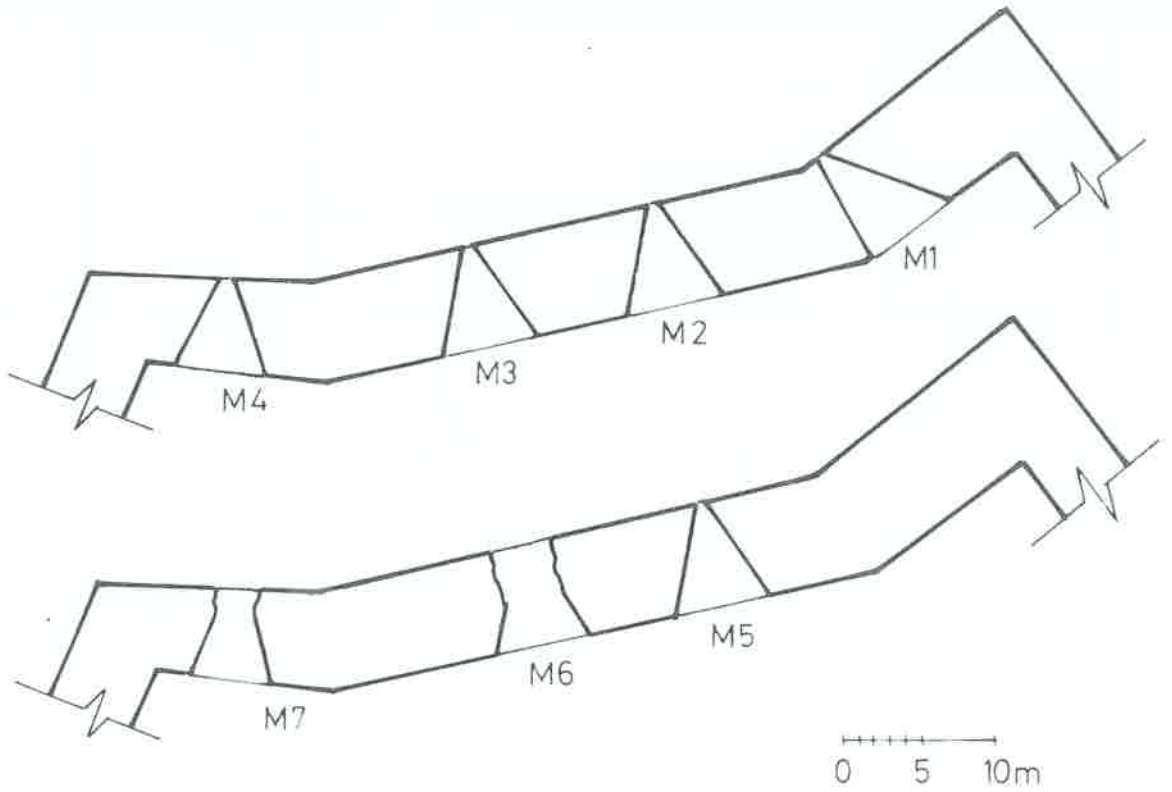
Çizim 4: Tunceli, Pertek Kalesi, giriş kapısı rölövesi.

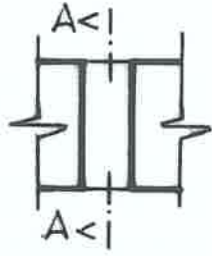
Çizim 5: Tunceli, Pertek Kalesi, kuzeydoğu cephe rölövesi ve mazgal pencereler dış görünüm.

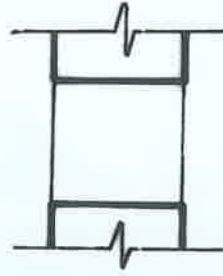
416

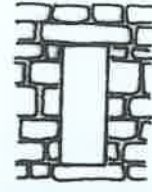
Cizim 6: Tunceli, Pertek Kalesi, kuzeydoğu cephe rölövesi ve mazgal pencereler iç görünüm.

Kuzeydoğu
Burç

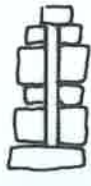
A-A Kesiti

Dış cephe

M1

M2

M3

M4

M5

M6

M7

M8

M9

M10

M11

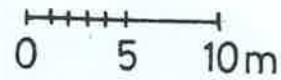
M12

M13

M14

Resim 1: Dersim (Tunceli) Pertek Kalesi XIX. Yüzyıl Sonu.

Resim 2: Dersim (Tunceli) Pertek Kalesi, Murat Nehri Vadisi XIX. yüzyıl sonu.

Resim 3: Pertek Kalesi 1935-40.

Resim 4: Tunceli Pertek Kalesi 1935-40.

Resim 5: Tunceli Pertek Kalesi 1970'ler.

Resim 6: Tunceli Pertek Kalesi havadan görünüş.

Resim 7: Tunceli Pertek Kalesi doğudan bakış.

Resim 8: Pertek Kalesi güneyden bakış.

Resim 9: Pertek Kalesi kutsal alan.

Resim 10: Pertek Kalesi su sarnıcı.

Resim 11: Pertek Kalesi
kuzey dış surlar
kuzey cephe.

Resim 12: Pertek Kalesi
dış surlar kuzey cephe.

Resim 13: Pertek Kalesi inşa kitabesi.

Resim 14: Pertek Kalesi Kuzey Surlar ve giriş kapısı.

Resim 15: Pertek Kalesi giriş kapısı.

Resim 16: Pertek Kalesi
kuzeydoğu iç görünüm.

Resim 17: Pertek Kalesi doğu surlarda yer alan burç.

Resim 18: Pertek Kalesi
güneydoğu köşe.

Resim 19: Pertek Kalesi güney surlar.

Resim 20: Pertek Kalesi kuzey cephe.

Resim 21: Pertek Kalesi kuzeybatıdaki burç.

Resim 22: Pertek Kalesi kuzey surlar iç görünüm.

Resim 23: Pertek Kalesi kuzey surlardaki mazgal pencereler.

Resim 24: Pertek Kalesi kuzeydoğu burç iç görünüm.

Resim 25: Pertek Kalesi kuzeydoğu burç penceresi.

Resim 26: Pertek Kalesi tonozlu mekan.

Resim 27: Pertek Kalesi kuzeybatı burç.

Resim 28: Pertek Kalesi giri kapısı üstündeki konsol parçası.